

Айдана Ержанова, Жаңыл Мадалиева (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ АУҚЫМЫНДАҒЫ КЕЛІСІМ КОНЦЕПТІСІ: ГЕНЕЗИСІ ЖӘНЕ МӘНІ

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

Аннотация. Қазақ халқының рухани мәдениетінің, ұлттық менталитетінің өзегін құрайтын дүниетанымдық ұстанымдар этикалық категориялар арқылы сипатталады. Келісім концептісі осы этикалық жүйенің негізгі арқауы екені мақалада барынша тарихи-философиялық тұрғыда дәйектеледі. Жалпы далалық өмір салты үшін өзара келісімнің, ымыраласудың, диалогтың өте маңызды рөл атқарғанын Ұлы дала тарихының өзіндік мазмұнынан байқауға болады. Этникалық рухани және әлеуметтік кеңістікте құқықтық қатынастардың моральдық санамен өте жақын өрбуі және олардың көбінесе өзара астасып жатуы дала философтарының шығармашылығында кеңінен талдаудан өткізілген. Әсіресе, Абайдың рухани мұрасы келісім концептісін айшықтаудағы өзіндік рационалдық әлем екені анық. Әлеуметтегі келісімнің жоғары түрі мен сипаты адамның рухани әлемін қамтитыны мақалада күрделі мәселе ретінде көтеріліп, біршама өзіндік шешімін табады.

Түйін сөздер: келісім, үйлесімділік, бірлік, бітімгерлік, аңыз, миф, дүниетаным, білім, этика, онтология, рационализм.

Kipicne

Қазіргі жаһандану кезеңіндегі мемлекет ішіндегі қайшылықтар және мемлекетаралық қақтығыстар, табиғат пен адам арасындағы үйлесімділіктің азаюы, адам болмысының рухани және материалдық негіздерін біршама бұзылуы, адамның өзіндік ішкі ахуалына назар аудару, зерттеу тақырыбын өзектендіре түседі. Қоғамдағы келісім мәселесі қалай пайда болды, қалай дамиды, міне осы мәселелердің мәні мен алғышарттарын сыни талдау тұрғысынан қарастыруға тырысамыз. Келісім мәселесі өте ауқымды тақырыптардың бірі, сондықтан қазақ даласындағы келісім түсінігі мен ұлы ойшыл Абайдың осы мәселе жайында философиялық ой-толғамдарын қарастыра отырып, келісім идеясының тарихи тармақтарының түсіндірмелік талдамасын ұсынамыз. Тарихи кезеңдерге көз жүгіртсек, Қазақ хандығының құрылуы мен дербес мемлекет болғанына дейінгі кезеңінен қазіргі уақытқа дейін келісім идеясы үлкен маңызға ие болып келгенін байқаймыз. Алдыңғы екі тұжырымдамалық мәнде келісім түсінігінің философиялық және саяси астарының бірімен-бірі тығыз байланыста екенін дәйектейміз. Қазақ даласында келісім идеясының тамыры ежелгі көшпенділердің өмір салты-

мен тығыз байланысты болды. Қазақтардың арғы тегі дүниені тану, түсіну мәселелеріне ерекше назар аударды. Қазақ халықының ауыз әдебиетінде маңызды рөл атқарған, алуан түрлі мифологиялық аңыз-әңгімелердің бүгінгі күнге дейін жетуі, ұлттық руханиятта ерекше орны болуы жоғарыдағы тұжырымдаманы айғақтайды.

Зерттеудің әдіснамасы

Мақалада қайырымды қоғам құрудағы келісім концептісінің рөлі мен орнының айырықша екені атап көрсетіледі. Ең алдымен, келісім концептісінің шығу тегі мен мәні, тарихи, мәдени аспектілерін қарастыру барысында, құрылымдық функционалдық және жүйелеу тәсілдері қолданылды. Құрылымдық функционалдық және жүйелеу тәсілдері белгілі бір әлеуметтік-мәдени қауымдастықта, ең басты игілік болып табылатын, келісім мен үйлесімділіктің мәнін терең түсінуге көмектеседі. Әлемдегі рухани әлемнің үлкен бөлігі тарихи мұралардың еншісінде, сондықтан Қорқыт-Ата, әл-Фараби, Абай сынды ғұламалардың идеяларын талдай отырып, қарастырылып отырған зерттеу тақырыбының мазмұнын жүйелеп көрсетуде сараптамалық және логикалық тәсілдерге ерекше көңіл бөлінді. Бұл тәсілдер қоғам өміріндегі келісімге келу жолдарын талдай отырып, қазіргі қоғамда тұрақтылық пен бірлікті сақтауда қандай қағидаларды ұстанып, қандай алғышарттарды алға тарту керектігін көруге мүмкіндік береді. Сондықтан зерттеу нысаны тарихилық принципі тұрғысынан зерделенді.

Қазақ дүниетанымындағы үйлесімділік пен келісім

Ай мен күн, жұлдыздар туралы мифтердің мазмұнында аспан денелері апалы-сіңілілі немесе қыз бен жас жігіт бейнесіндегі көрінісі миф әлемінде ерекше маңызға ие. Қазақ дүниетанымында күн, ай және жұлдыздар адамдар кейпінде болған және қандай да бір себептермен аспан денелеріне айналды деген сенім болған. Қазіргі заманның заманауи мифтері әлі күнге дейін аспан денелерін адам бейнесінде сипаттайды. Қазақ мифтері адамның айға, күнге, жұлдызға қалай айналғанын түсіндірмейді, бірақ аспан денелері ертеде адамдар кейпінде болған және әлі күнге дейін адам ретінде әрекет етуді жалғастырады деген ой айқын көрініс табады. Аспан денелерінің қозғалысы мен адамдардың Жердегі іс-әрекеттері арасындағы үйлесімділікті, жеті қарақшы бейнесінде ұсынылатын жеті жұлдыз туралы «Жеті қарақшы» мифінің мысалында қарастыруға болады. Темірқазық жұлдызының жанында екі жұлдыз орныққан, бірінің аты «Ақ боз ат», екіншісінің атауы «Көк боз ат». Әр

түні жеті қарақшы тұс-тұстан жасырынып келіп, жылқыларды ұрламақ болған, бірақ таң атуына байланысты олар жасырынуға мәжбүр болған. Ежелгі адамдар қарақшылар жылқылардың біреуін ұрлап кетсе, «Ақыр заман» келеді деген сенімде болған. «Жеті қарақшы» жұлдызына қарай отырып, адасқан жолаушы жолдың дұрыс бағытын анықтаған, көшпенділер жайылым жерін ауыстырған. Бұл мифтердің мазмұнын талдау, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік пен байланысты қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақ дүниетанымында, басқа да түркі халықтары сияқты Аспанның жаратушысы – Тәңір, ал Сібір түркі халықтарының мифтерінде Жердің иесі – Ұмай ана бейнесінде баяндалады. Мифтерде оларды ерлі-зайыптылар ретінде жұптастырады, бұл бүкіл ғаламдағы жүйелілік, әмбебап байланыс пен келісім идеясының тағы бір көрінісі болып табылады.

Қазақ мифтері көшпенділерге тән дүниетаным, өмір салтын, өмірді түсіну мен қабылдауды бейнелейді. Мысалы, төрт мезгілде жайылым жерлерін ауыстыру жоспарларын аспан денелерінің қозғалысымен анықтаған, жануарлар өз жайылымын жыл мезгілдеріне (Үш Арқар, Қамбар, Үркер және басқа жұлдыздар) сәйкес өзгертеді. Темір Қазық, Шолпан немесе Құс Жолы сияқты жұлдыздар түнгі аспанда жолдың бағытын көрсетеді. Бұл мысалдар қазақтың көшпелі өмір салтының ерекшелік сипатын дәлелдейді.

Көшпенділер дүниетанымында әлем Аспан-Тәңірі құшағына алған үлкен кеңістік ретінде пайда болды, ал аспан барлығын біріктіретін болса, барлық табиғат өз тұтастығын сақтайды. Табиғаттағы барлық құбылыстар бір-бірімен тығыз байланысты, бірі екіншісіне өтіп, бір-біріне тәуелді болады. Көшпенді киелі көлігі жылқы жануарынсыз өмір сүре алмайды, ал жылқы өзінің азығы шөпсіз өмір сүре алмайды, ал шөп күн жылуына малынып өседі. Күн шығады және батады, адам өмір сүретін уақыт шеңберін есептепейді. Табиғатта барлық нәрсе үндестікте және заңды, яғни үйлесімді. Адам өзінің осы үйлесімділікпен бірлігін көреді және сезінеді. Су және мал-жан, құстар мен жануарлар, жазықтың ауасы, күн сәулесі немесе жол көрсететін жұлдыздардың болмысы осы әлемде болмаса, адам ештеңе және ешкім екендігін түсінеді.

Осындай көзқарастың нәтижесінде көшпенділердің дүниетанымындағы мифологиялық типтегі идеялары қалыптасты, атап айтқанда, жалпы трансформизм, адамдар мен жануарлардың, адамдар мен жұлдыздардың туысқандығы негізінде өнерде «аң стилі» қалыптасты.

«Адам мен табиғат арасындағы ажырамайтын үйлесімділік» идеясы қазақтардың онтологиялық көзқарасынан этикалық салаға ауысты деген тұжырымдама жасау мүмкін болса, бұл идея қазақтардың этикалық көзқарастарында айқын көрініс табады. Ақындар, жыраулар

шығармашылығының басты тақырыптарының бірі қоғамдық келісім туралы ойлар қарстырылды. Мысалы ретінде, қазақтардың жауға қарсы үш жүздің бірігуі, мемлекет арсасындағы келісімдер туралы кеңестерін, әділетсіз ханның іс-әрекетіне қарсы пайымдауларын өлең жолдарымен жеткізіп отырған.

Шығыс пен Батыстың философиялық дәстүрлерінде біз жалпы үйлесімділік пен тұлғааралық келісім туралы әртүрлі, бірақ мәні мен мазмұны жағынан ұқсас ойларды кездестіреміз. Мысалы, брахманизмдегі «Атман – Брахман, бір ұғым», сопылықта «Мен – Сен, бір ұғым», христиандардың «Мен – Менің әкем, бір ұғым», Табиғат пен Идеяның бірлігі ретіндегі гегелдік «рух» және басқа да абстрактілі, жалпылама тұжырымдарды атай аламыз. Қазақ философиялық дәстүрінде келісім идеясы негізінен сезімдік-бейнелік формада қалыптасты, мысалы, Тәңір мен Ұмай ананың бірлігі, Жер-Су және т.б. Қазақтардың әлеуметтік өміріндегі келісім идеясының бір көрінісін Асан Қайғының Жәнібек ханға үндеуінен табамыз. Жыраудың шығармашылығын философиялық талдаудан өткізе отырып, XV ғасырға тән ыдыраушылық кезеңінде қазақ халқының ынтымақта болуы – өмір қажеттілігі, тарихи тұрғыдан алғанда енді ғана есін жинап біртұтас халық екенін сезіне бастаған әлеуметтік этникалық қауымдастық үшін, қазақ үшін бұл күрделі, бірақ оңай іс-қимыл емес екендігіні алға тартады [Қазақ философиясы тарихы... 2014, 18 б.].

«Есенінде – тірінде,

Бір болыңыз бәріңіз» [Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия 1993, 10 б.].

Бұл өлең жолдарынан халықты бірлікке шақырады. Бірліктің түбінде береке барлығын меңзейді. Қоғамдық келісім, кез келген жеке тұлғаның игілігінен қарағанда жоғары тұрады. Бірлік ортақ мақсатты жоғары қойып, жоғарғы мақсаттарға талпыну. Осы үндеуді Ауезхан Қодар [1998, с. 59] орысша аудармаларында, бытыраңқылық жағдайына байланысты азап пен уайым-қайғыны ғана емес, қысқа әрі, мазмұны тереңде жатқан дана ойды төмендегідей сипатта көрсетеді: «Келісім деген игілік».

Жоғырыдағы пайымдаулардан «қазаққа рационалистік ойлау тән емес және логикалық тұжырымдау қабілеті жат» деген ой-қорытынды жасауға болмайды. Кез келген адамға ойлаудың категориялық құрылымы тән. М.С. Орынбеков [2013, с. 126]: «Тайпалық даму кезеңіндегі халық үшін ұжымдық мақсат ерекше маңызға ие болды, онда бірінші кезекте қоғамдастықтың немесе тайпаның мүдделері тұрды, ал ал жеке тұлға өзінің мүдделерін білдіре алатын дәрежеде маңызы болды. Сондықтан, қазақ даласында жеке тұлға «Меннің» болмауы мен жеке тұлға толығымен жоғары ұжымдық ой-пікірлерге толықтай бағындырылғандығы жөніндегі

идея жақсы қабылданды. Бұл қазақтардың әлеуметтік психологиясында терең тамыр жайғаны соншалық, қазірдің өзінде қоғамда ұжымшылдық көзқарас, кландылық, топтық мүдделер басымдылығы байқалады».

Мұндай тұжырымдамалар бізді тікелей Қазақстан тарихында басым болған этикалық мәселелерді ғылыми талдау арқылы қарастыруға ықпал етеді. Дәстүрлі қазақ философиясында келісім түсінігі қалай ұғынылды?

Біріншіден, бұл жерде этика мен онтологияның, немесе бір жағынан, қоғамдық өмірдің этикалық бастаумен, екінші жағынан, жалпы адам өмірінің жалпы болмыстық бастаулары арасындағы терең байланыстарды атап өткен жөн. Бұл онтология мен этика бірлігі, аңызға айналған Қорқыт Атаның өмірі мен шығармашылығында өзінің экзистенциалдық-психологиялық түсіндірмесін тапты.

Г.Г. Барлыбаеваның [2018, сс. 13-14] пікірінше, Қорқыт Ата ұрпақ жадында түркі халықтарының іргелі этикалық құндылықтарының, олардың рухани және философиялық ізденістерінің, олардың саналарының жаңа биіктерге көтерілуінің экспонаты ретінде қалды. Бұл этикалық құндылықтар алғашқы діни жүйелерде пайда болды, олар тарихи үрдісте ұзақ уақыт бойы шексіз соғыстар мен төңкерістер әсерінен байыпталып отырды. Қорқыт Атаның этикалық идеялары бүгінгі күнге дейін сақталды, уақыттың өзі әмбебап сипатқа ие ізгілік пен әділдік мұраттарын таңдап алды. Қорқыт философиясына сәйкес, өлім – басты зұлымдық және оған қарсы күрес, ойшылдың басты мақсаты – адамның шынайы өміршеңдігі үшін күрес. «Қорқыт жасаған қобыз, мәңгілік символына айналды. Жер бетіндегі аңызға айналған музыка мен күйлердің әкесі Қорқыт, өз өнерімен адамзатқа қызмет ету жолында мәңгі мәнді тапты. Физикалық өлімнен қашып, ол рухани өміршеңдіктің шыңына жетті, бұл өмірлік мәні бар күрделі сұрақтарға жауап іздеуге, табуға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі қазақ философиялық ойындағы келісім ұғымын ашуда Қорқыттың өмірі мен шығармашылығы туралы аңыздарды қарастыру өте қызықты. Бұл аңыздарда адам мен әлем арасындағы үндестік, адамның өміріндегі үйлесімділік арқылы ғана жүзеге асады деген тұжырымдама бар. Өзіндік келісім ғаламдағы сфералар үйлесімділігіне ұқсайтын, музыкалық дыбыстар үндестігі арқылы жүзеге асады. Сәйкесінше, қобыз арқылы адам мен әлем, адам мен өмір арасында келісім жасалады, ал бұл келісім өз кезегінде музыканттың жан дүниесінде үйлесімділікті туғызады. Осы онтологиялық-психологиялық үйлесімділік нәтижесінде адамның рухани өресін дамытып, шығармашылық туындыларының мәңгілік адамзат мұрасына айналу мүмкіндігі пайда болады.

Қорқыт Ата жүргізген ізденістер мен әлемнің екінші ұстазы әл-Фарабиға тән терең ойлар арасындағы таңқаларлық ұқсастықты көруге болады. Фараби философиясы туралы көрнекті қазақстандық ғалым

А.Х. Қасымжановтың [2001, с. 5] еңбектерінен: «Ойшыл құбылыстардың келіспеушілігінен, күнделікті өмірдегі қатыгездік пен трагедиядан, жоспарлардың ұлылығы мен батылдығынан оған «уақыт музыкасы» түсінетін және сезінетін үйлесімділікті болжайды». Мұнда, біз көріп отырғанымыздай, келісім құбылысының тағы бір жаңа қыры ашылады, атап айтқанда: екі ұлы қайраткерлер арасындағы «уақыт музыкасы» және біз атағандай, «ғаламның музыкасы» арқылы ортақ келісімге келеді.

«Қазақты музыкасыз елестету мүмкін емес», – деп М. Хасанов пен Ж. Каракузова, дәлдікпен атап өтті. Бұл қазақ аңыздарындағы Біріншілік Жаратылыс актісіндегі анықтаушы аккорд, музыка болып табылады. Ежелгі адамдар үйлесімділік пен үйлесімсіздіктің алмасуынан сфералар музыкасының туындайтынын сезінген. Музыка – қазақтардың салт-дәстүрлерінің бөлінбейтін бөлігі. «Қазақтың халық музыкасының айрықша ерекшелігі – өзара байланыс, шілтер тәрізді бірлестіктер. Таңбалық музыкалық символика қазақтың ғарыштық идеяларымен, олардың мифологиялық дүниетанымымен байланысты. Музыка әуендік форманың қалыптасу ұстанымдарына сәйкес жасалады, яғни музыкалық тақырып толықтай ашылғанда, Хаос басқа түрге енеді, үйлесімділікті қалыптастырады. Музыка қазақтар үшін негізгі мәдени естелік, халықтың ділі мен мәдениетін қалыптастырған алтын қор болып табылады. Бұл үрдіске «зақ» этнонимінің пайда болуы органикалық түрде сәйкес келеді» [Хасанов & Каракузова 2011, сс. 124-125].

Тағы да баса назар аударайық: қазақ мәдениетіндегі келісім концептісі, өзінің ежелгі бастауын (элеуметтік-мәдени және онтологиялық сипатын) жалпы болмыстың үндестігімен адамзат қоғамының үйлесімділігінің айқын көрінісі ретінде музыкалық кодтардан, музыкалық рәміздерден алады.

Соңғысына келетін болсақ, яғни үйлесімділік – адамдардың элеуметтік қатынастарында, қоғамның құрылымы мен сапасында көрініс табатындықтан, дәстүрлі қазақ философиялық ойында үйлесімділікке сәйкес идеялар аз болмағанын айтып өту қажет. Көптеген ойшылдар идеалды қоғам құру, оған жету жолында, ең басты қоғамдық келісімге қалай жетуге жетелейтін ұстанымдар мәселелерін қарастырды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқықтық бітімгерлік

Жалпы, дәстүрлі қазақ философиялық ой-пікірлеріне ашықтық, сенім, өзгенің орнына өзін қоя алу сияқты ерекшеліктер тән деп айта аламыз. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағында өзінің ұзақ тарихында тәңіршілдік, буддизм, христиан, ислам сияқты түрлі діндердің бейбіт өмір сүргендігі айғақтайды. «Конфессияаралық диалогтың жалғыз мағыналы

тақырыбы, біздің ойымызша, сенім адамның ең үлкен қажеттілігі, жанның күйі және өмір салты ретіндегі сенім феноменің өзі болуы мүмкін» [Бисенбаев 2004, с. 112]. Конфессияаралық саладағы келісім құқықтық саладағы келісім мәселесімен толықтырылады. Адамның табиғи құқықтары (өмір сүру құқығы және т.б.) басқа адамның құқықтарымен қайшылыққа түседі. Сондықтан келісім концептісі осы жағдайларда өте маңызды рөл атқарады.

Қазақтардың жалпыға ортақ заң жүйесі қандай болды? Тарихи мұрадан бүгінгі күн үшін қандай тәжірибелерді қолдана аламыз? Мақаланың тақырыбы аясында қылмыстың салыстырмалы түрдегі жеңіл, гуманистік жаза түрлерін қарастырған қызықты.

Қазақ құқықтық жүйесінде қылмыс ұғымын білдіретін арнайы термин болған жоқ. Оның орнына жаман іс, жаман қылық, күнә немесе айып ұғымдарын қолданды. Кез келген моральдық және материалдық зиян келтіру қылмыс болып саналды. Егер, жәбірленуші тарап талап сотқа шағымданбаса немесе арызды қайтып алса, кез келген әрекет қылмыс болып саналмайды.

Адам өлтіру және денсаулыққа ауыр зиян келтіру кезінде қолданылатын жазаның негізгі түрлерінің бірі құн төлеу болған. Бұл төлем құрбан болған адамның әлеуметтік мәртебесіне және қылмыстың ауырлығына байланысты анықталған. Қарапайым қоғамдастық мүшесін өлтіру 1000 қой, 200 жылқы немесе 100 түйе құнымен өтелген. Қатардағы сұлтандарды, билерді, батырларды өлтіргені үшін бір жарым немесе екі есе көп құн төлеуге міндетті болған. Беделді сұлтанды өлтірген жағдайда жеті есе көп құн тағайындалды. Еңбекке толық жарамсыздыққа әкеп соқтырған ауыр дене жарақаттары толық құнмен, көздері мен тілінің зақымдануы - жарты, оң қолы немесе аяғы – төрттен бір, ал сол қолы немесе аяғы – сегізден бір құн бөлігімен жазаланды. Құнның жартысын алты жақсы нәрсемен өндіріп алуға болатын – алты жақсы: құлдар, қару-жарақ, аңшылыққа шығатын қыран бүркіт және таңдалған мал арқылы қалпына келтіруге болады. Сонымен қатар, қылмыскер құнды өзі ғана емес, өзі шыққан қауым мүшелерімен бірлесіп төлеген.

Мүліктік қылмыстардың көп бөлігіне және адамға қарсы бірқатар қылмыстар үшін айып тағайындалған. Бұл тоғыз айыппұл – тоғыз бас ірі қара мал немесе құнды заттар арқылы өтелген. Айыппұлдар келесідей түрлерге бөлінді:

1. Бас-тоғызға түйе мен сегіз бас ірі қара мал кірді;
2. Орта тоғыз жылқыдан басталатын;
3. Аяқ тоғыз, бұқадан басталады;
4. Тоқал тоғыз, оған тек қойлар кірді;
5. Айып ат-шапан – ат және қымбат шапан.

Малдың орнына тең құнды заттарға немесе құлдармен ауыстыруға болатын. Әдетте, мал барымтасы үшін ұрланған малын қайтып берумен

қатар, оның үш тоғыз айыппұл түрін төлеу міндеттелді, бірақ айыппұл мөлшері қылмыстың ауырлығына байланысты өзгеруі мүмкін.

Көріп отырғанымыздай, адам денсаулығына, оның мүліктік құқық бұзушылықтар үшін де мүліктік өтемақы тағайындалған.

Демек, қоғам осы қылмыстар үшін тағайындалған жазалар түрімен толық келісіп, осы заңдарға бағынып отырған. Қайырымды қоғам құру үшін қоғам заңдарды, дәстүрлерді, жаңашылдықтарды толықтай қабылдауы қажет. Егер қоғам мүшелері қабылданған заңдармен толық келісімде болса, қылмыс жасалмайды деген тұжырымдамадан аулақпыз. Планетарлық этиканың қабылдануы, немесе қоғамдық құрылыстағы оң немесе теріс әрекеттерді анықтайтын көпшілік, бірақ сізде қарама-қайшы пікір туындауы мүмкін, қоғамның интеллигенциясы азшылық топқа жатады, ал сол интеллигенция жасаған этикалық нормалар көпшілікпен қабылданса, сол қоғамда заңды түрде өмір сүреді деген қорытындыға келеміз. Екіншіден, адамның табиғи құқығы мен заң аясындағы құқығы үйесімділікте болса, қоғамдағы келісімге қол жеткізуге болады (бұл қоғамда дау тудырмайтын заңдар жинағы негізіндегі қорытынды). Қоғамда жанжалдарды шешудің бізге бір тәсілі екі тарапты қанағаттандыру, немесе ымыраға келтіру, заңның әділдік пен келісім категорияларымен тығыз байланыста екенін көрсетеді.

Абай философиясы қайырымды қоғам құрудағы бірлік пен келісімнің шарты ретінде

Бұл бөлімде XIX ғасырдағы Қазақ даласындағы қоғам болмысы мен әлеуметтік-саяси өзгерістердің кейбір регрессивті сипаты мен прогрессивті идеялардың белең алуы қоғам дамуының дуалдық нәтиже шарттары тұрғысынан қарастырамыз. Абай философиясындағы қайырымды қоғам тұжырымдамасын жүзеге асыруда басты объекті ретінде адам мәселесін шеше отырып, оның рухани, этикалық қырларын дамыту арқылы толық адам мінсіз қоғамды құрады деген ой-қорытындыға келеді. Қайырымды қоғам тұжырымдамасына Абайдың көпшілікке игі болатын білім тұжырымдасы арқылы жетуге болады деген ой ұсынылады.

Осы тұжырымдардың анықтамалық мәніне егжей-тегжей тоқталып кетпес бұрын, XIX ғасырдағы қоғам сипатын айқындай отырып, әлеуметтік мәселелер мен қоғамдағы келісім мен бірлік мәселелерін қарастыру қажет.

«Қазақ» термині Мәмлүк мемлекетіндегі қыпшақтардың ортасында жазылған ерте қыпшақ жазба деректерінде (түрік-араб) сөздігінде кездеседі. Қазақ сөзінің этимологиялық анықтамасына зер салсақ «еркін, кезбе» деген мағына берсе, қазақтардың өмір салты ешқашан өзінің еркін

қозғалысының шекарасын білмеген, бірақ туған жеріне, туған ауылына деген антагонистік ойларды кездестіреміз. Қоғамның әлеуметтік болмысы дегеніміз әлеуметтік кеңістік пен әлеуметтік уақыт аралығында өмір сүретін қоғамның мәдени, тарихи, саяси үрдістерін бірегейлік сипатымен талдау. Сондықтан, XIX ғасырдағы қазақ халқының әлеуметтік болмысын осы сипат арқылы анықтаймыз, қазақ қоғамы өмір сүру салтында шынайы еркін болған, қазақтардың басым көпшілігі мал шаруашылығымен айналысқан, тебін тірейтін төрт жайылымдық орны бар (қыстау, күзеу, көктеу, жайлау), бұл сол кездегі қоғамның көшпенді өмір салтын айғақтайтын дәлелдер, сонымен қатар, жер шаруашылығымен, балық шаруашылығымен, қолөнер, саудамен татар көпестері арқылы айырбас саудамен айналысқан. XVIII-XIX ғғ. Кіші және Орта жүздегі хандық билік жойылды, Абылай хан қайтыс болғаннан кейін, әр жүзде жеке хандар сайланып, бытыраңқылық жүйе қалыптасты. XIX ғасырда Ресей патшалығы қазақтарды қыстау мен шабындық жерлерді пайдалану құқығын шектеумен қатар, жеке иеліктерді де тартып алумен айналысты. Мұның бәрі қазақ руларының қалыптасқан көшіп-қону жолдарының бұзылуына, мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырап, жайылымдық жерлердің құлдырап, қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымының бұзылуына әкелді.

Қазақ қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер, хан-сұлтан-би-батыр-халық құрылымдық жүйесінен тұратын болса, енді нарықтық сауда қатынасының пайда болуымен жаңа әлеуметтік қабат байлар тобы пайда болды. Демек, қазақ қоғамы екі қарама-қарсы топқа бөлінді, біріншісінде хан, сұлтан, би, байлар болса, екіншісінде батырлар, қарапайым халық пен жатақтар, бақташылар болды. Осы уақыт аралығында халық батырларының бастауымен орын алған көтерілістер басқару жүйесіндегі өзгерістер есебінен орын алған. 1822-1824 жж. Сібір, Орынбор қазақтарын басқару туралы декрет, 1867-1868 жж. Түркістан облысын басқару туралы реформалар көшпенділердің патриархалды-феодалдық өмір салтын сілкіндірді, сұлтандар, билердің билігі бұрынғы жүйедегі ақсақалдардың билігімен қатарлас маңызға ие болды. Қазақ жері жеті округке, әр округ болыстар мен ауылдарға бөлінді. Генерал-губернатор – округтік приказдарды аға сұлтандар, болысты сұлтандар, ауылды ауыл старшиналары басқарды. Қазақтарға өз округінде ғана көшіп-қонуға рұқсат берілді, ал екінші бір округке рұқсат қағаз қажет етілді. Қазақтарға, аға-сұлтандарға, сұлтандарға, тілмаштарға үлкен көлемде жер бөлінуі шаруашылыққа әсер етті. Жаңа әкімшілік жүйе қазақтардың дәстүрлі жер қатынасын күйретті, қарапайым халықты салықтармен (үшір, зекет, соғым, сыбаға, түтін) тығырыққа тіреді. Ресей патшалығы әміршіл-әкімшіл жүйедегі азшылықты тойдыра отырып, өзінің «құлағы мен көзі» етіп, азшылық пен халық арасындағы араңдатушылықты тудырды. Бұл жүйе көшпенді-

қазақ дүниетанымындағы еркіндікті шектей отырып, санадағы надандық қорқақтықты, бағынушылық пен мойынұсынушылықты тудырды, арандатушылық адамдар арасындағы қарым-қатынаста антигуманистік әрекеттерге жол ашты, сатқындық, алдау-арбау, жемқорлық, билікке құмарлық сезімдерді өршітті.

Бұл антигуманизм қазақ даласында бұрын-соңды болмаған деген ой-қорытындысынан аулақпыз, бірақ Ресей патшалығының кірігуі қоғамда осы теріс мазмұнындағы ойлар мен әрекеттерді ашық түрде жасалуына қолғабыс етті. С. Асфендияров [1993], Е. Бекмаханов [1957], С. Зиманов [2009] өз еңбектерінде дәстүрлі қазақ қоғамының жаңа империялық реформалардың нәтижесінде әлеуметтік-саяси құрылыстың өзгеріс салдарынан қазақ элитасының Ресей патшалығының жоғары дворяндар тобына интеграциялануы жөнінде жазған. ХХ ғасырдың басында С. Асфендияров, «... Ресей империясы қазақ ақсүйектерін өз тарапына шығару арқылы, қазақ даласындағы өз билігін нығайту саясатын жүргізе отырып, Орталық Азиядағы сауда жолдарына шығуын қамтамасыз етті...». Қазақ ақсүйектеріне қалған әлеуметтік топтарға қарағанда бірқатар жеңілдік пен артықшылықтар берілгендігі жөнінде тарихи дәлелдер бар, ол әміршіл-әкімшіл жүйедегі сұлтандарға, болыстарға, ауыл старшиналарына қазыналық марапаттау, офицерлік және генералдық шендер, мундирлер мен айырықшалау белгілерін киюге, медальдар алу сияқты атрибуттар алуға мүмкіндік жасады, 1722 жылы қабылданған «Табель о рангах» заңы жоғарыдағы марапаттар алу құқығын береді (мысалы, Б. Айшуақов, М. Баймухамедов және т.б. Ресей патшалығының генералы атағын алды).

Бірақ, қазақ қоғамындағы ақсүйектер тобы өзіне берілген артықшылықтарын дұрыс пайдалана алмағаны және жеңілдік пен артықшылық жөнінде барлық элита құлағдар болмағаны, сол элитарлы топтың білімділік деңгейінің төмендігін көрсетті, қазақ элитасына берілген атақтар Ресей патшалығындағы шендердің мәртебесіне сәйкес келмеді, сондықтан патшалық дворяндар тобына кіру үшін көп жылдар бойы еңбек сіңіруі қажет еді, басқарушылар табында «қызметіне деген адалдық», «шынайылық», «білімділік» сияқты сипаттар жоғары бағаланды. Әміршіл-әкімшіл жүйедегі шенеуніктерге берілген артықшылықтардың бірін пайдалана отырып, балаларын жоғарғы оқу орындарында білім алу мүмкіндігіне ие болды және олар қазақ қоғамы Ресей билігін оң мағынада қабылдауына жәрдемдеседі деп есептеген. Мысалы, Уәли ханның немересі Шоқан Омбы кадет корпусында білім алған, С.Чингисов бауырларын Паж корпусына (Ресей патшалығында ақсүйектердің балалары оқитын арнайы әскери оқу орны) оқуға түсірген. А. Каппелердің [2007, с. 17] ойынша, метрополия мен перифериялық элитаның арасындағы қарым-қатынас патшалық биліктің жүзеге асуындағы негізгі кілт формуласына сәйкес келеді.

Жаңа толқындардың оң жақтары, дәстүрлі қазақ қоғамы өзінің даму бағытын анықтауға қадам жасады, еуропалық мәдениеттермен танысуға мүмкіндік туды. Басқарушы аппаратқа берген артықшылықтар есебінен, қазақ қоғамында ағартушылық үрдіс жүрді, қазақ-орыс мектептерін ашылуы, қазақ ақсүйектерінің балалары жоғары білім алып, оны адамзаттың игілігіне жұмсау жолында Ш. Уәлихановтың жүрген жолы айғақ, көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа өтті, жаңа ғасырдың талабына төтеп беретін индустриялық кезеңнің келуіне түрткі болды. Қазақ жеріне жер аударылған жандар қазақ зиялыларымен араласып, басқа әлемді тануға жәрдемдесті, мысалы Абай саяси жер аударылғандар – Потанин, Михаэлис, Долгополов, Гросспен қарым-қатынаста болуы оның дүниетанымына үлкен әсер тигізді. Сауда қатынасында ақша айналым жүрді, өздеріне қажетті тауар түрлеріне қол жетімсіздік жойыла бастады.

Абайдың шығармашылығы осы тарихи уақытпен сәйкес келді, дәстүрлі қазақ қоғамының жаңа деңгейдегі қоғамдық болмысқа көшу кезеңіне тұспа-тұс келеді. Жоғарыда келтірілген әлеуметтік, тарихи, саяси өмірдегі түбегейлі өзгерістер ғана емес, қазақ қоғамының санасында, психологиясында, мәдениетінде іргелі өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістер, ойшыл-ақын Абайдың дүниетанымында орын алды және өз еңбектерінің өзекті мәселелер қатарына енгізді. Абай қазақ қоғамы күрделі және қарама-қайшы әлеуметтік дағдарысқа ұшырағанын ұғынып, «қайырымды қоғам тұжырымдамасын» жасауға тырысты. Ол дәстүрлі қоғам болмысы түбінде құрыған және ешқандай даму болашағы жоқ екенін түсінгендіктен, қабылдай алмады, ол ескіге оралу қағидасынан аулақ еді. Қоғамға да, Абай сияқты мықты тіреу мен берік сенімді қажет етті. Абайдың ізденіс талпынысы өте қиынға соқты, ол мінсіз, бақытқа жету жолы адамның өзін-өзі жетілдіруде деп санады.

Абайдың қалдырған мұрасы, қара сөздері өз заманындағы қазақ қоғамының объективті бейнесін, сол кездегі қазақ халқына тән пендешілік қасиеттерді, адасқан адам баласының надандығын, еріншектігін, талапсыздығын әшкерелейді, қарапайым халық пен бейшара халге түскендердің мүддесін қорғау мен күреске түсуі, қазақ даласында адамгершілік және ағартушылық идеяларды көтереді, өз заманындағы негізгі мәселелер – билікке құмарту, білім іздемеу, ұяттан безу, бос күлкіге салыну, оңай жолмен мал табу (барымта, ұрлық, алдау) сияқты мәселелерді көтерді. Міне, Абайдың қара сөздері қазіргі қоғам үшін де пайдасы зор.

Жоғарыда сөз болған, қазақтың әлеуметтік-саяси құрылымдағы жүйені сипаттайтын, Абайдың [1982, с. 21] үшінші қара сөзінде, «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатығұның, қызметке таласқыш болатұғының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Нәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады;

әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жан-дар шығады...», қазақ санасындағы еркіндік қорқақтыққа ұласқаны, саяси шенге тартыстың осы білімсіздіктен келетіні жөнінде жазады, жаңа заманның талабына бейімделуге қарағанда, жалқаулықтың, надандықтың оңай жол екендігі, қоғамның дәстүрлі даму жолын жалғастырғысы келген қазақ, мал шаруашылығымен айналысып, малды басқа біреудің еңбегін пайдалана отырып, көбейтуге тырысқандығы, ХІХ ғасырдағы қоғамдағы өзгерістерге дайын еместігінің санадағы бейнесін көрсетті. Сегізінші қара сөзінде, «Болыс, би өзінің шенін ойласа, бай дүниенің соңына жете алмайды, сұм-сұрқия, залымдар насихат пен ақыл тыңдауға уақыты жоқ...» [Абай 1982, с. 54], қоғамдағы әлеуметтік қабаттардың білім мен ғылымда шаруасы жоқ, өзінің жаны мен малын баққан бірліксіз ыдырауды көрсетеді. Жиырма екінші қара сөзінде де, осы әлеуметтік қабаттардағы адам бойындағы пендешілік қасиеттерді сынайды, би, болыс жалынып, жалбарынып алған билігінің ешбір қадірі жоқ, мырза мен бай өздерін құрметтеу үшін малын шашып, тойынған қуларды тойдырып бекершілікпен айналысып жүр, ғаріп-қасар бейшараны жалқаулығын момындыққа санай алмаймыз деп жазады.

Абайдың алтыншы қара сөзінде, «...Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады – білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік - ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Жоқ, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, ант ұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді...» [Абай 1982, с. 89], бірлік ақылда, істің берекесі сонда болмақ. Адамдар бір-біріне көмектесу керек, бірақ несібесіне ортақтасуда бірлік болмайтындығын көрсетеді. Жәрдем сұрағанға балық емес, қармақ бер, адал еңбек ырыс пен берекенің алды. Мінсіз қоғамды құратын адамдар арасында келісім, ынтымақ, бірлік болуы қажет емес пе? Сондықтан, қайырымды қоғам құрудағы басты шарт ретінде бірлікті қарастырамыз. Бұл идеяның басында келісімнің, яғни қоғамдық келісімнің болуы шарт. Аристотельдік қоғамдық келісім концепциясы, уақыт үнемдеу мен жалпыға ортақ игілікке жету мақсатында қоғамдық келісім қажет.

Қоғам өмірінің негізгі салалары ретінде әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани өмір көрсетіледі. Абай осы салалардың ең негізгісі рухани өмір саласы деп санады. Ол Құдайдың жаратушы екенін мойындай отырып, оны тану үшін жаратқан дүниелер себебінен тану мүмкіндігін

берді және оны тану үшін саған кеудеңе қуат берді. Ал қуатты дұрыс пайдалану үшін ақыл керек, жаратушыны білім мен ғылым арқылы тану мүмкіндігіне ие боламыз. Адамзатты соқыр сенімге шақырмай, танымға қадам жасауы – ағартушылық тұжырымдамасы мен адам бойындағы иман шарттарына сәйкес келеді. Құлшылық қылудағы екі шарттың өзінде танымның шексіздігі мен білімсіздіктің надандық жолында тұрмауы да осы тұжырымдамаға сәйкес келеді.

Әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты трактатында қоғамның құрылым жүйесін адам мүшелерінің орналасу жүйесімен салыстырады, сол кезде қала басшысы жүрекке теңдестіріледі, ал Абайдың он жетінші қара сөзінде, жүректен барлық мүшеге қан тарайды, жанның мекен ететін орны, ақиқатқа апарады деп, жүрекке алдыңғы қатарлы орын берген ғылымның, жанның түйсігі ақыл, қайрат, ғылымның жолын білетіндігінде. Жүрек адамның ағзасында қандай қызмет атқарса, басқарушы да қоғамда сондай рөл атқармақ. Егер адамды дұрыс қадамға бастайтын жүрек болса, сол адам қоғамды дұрыс даму жолына апарады.

Абай философиясындағы ең негізгі ой, ол «Адам бол!» концепциясы, адам барлық тіршілік атаулыдан ерекше, оның санасы мен сол санаға сәйкес іс-әрекетінде. Ол адамды адам атынан айыратын жаман қасиеттерді айтады – жалқаулық, оны ақтайтын қуаныш пен жұбаныш – біріншісі, елдің жаман іске душар болғанын естігендегі кейпі, ал екіншісі, өзін жұртпен салыстыра отырып ақтау, ар-ұяттан безу, еріншектік, надандық, білімсіздік, талапсыздық, алдау-арбау, жала жабу, білімді тәннің пайдасына жұмсау, ақылсыздық және т.б. Осы қасиеттер адамды адам атынан айыратын, ешбір қайыры жоқ істердің бірі. Бұл қазақ даласындағы ірі гуманистік идея. Қоғамның рухани саласын қоректендіретін негізгі элемент. Абайды қазақтың ұятымен теңдестіруі бекершілік емес.

Абай барлық мәселені ағартушылық тұжырымдамасы арқылы шешімін табуды жөн көрді. Балаңа білім бер, білім жолында мал аяма, балаңа ғылым мен білімді танытам десең, одан пайда көрем деп жол ашпа, қазақ білімді болса қазаққа күзет болған орыстарды басқарар еді, орыстардың білімі мен ғылымын таныса, оларға бір табан жақын болып, қазақты басқарар күн туар еді деген ой-толғаныстар жасады. Демек, Ресей патшалығының бізге қатысты пайдаланған қаруын біле отырып, ақыл-кеңес берген, білімді дұрыс қолдана білу, өзге жұрттан ізгі және пайдалы дүниені үйрене отырып, терезенді тең қылып, өзіңе-өзің қожа болу әдісін ұсынды. Ресей патшалығы қазақ даласына көз салмас бұрын, экспедициялық топтарды жіберіп, қазақтар туралы көптеген деректер жинаған, қазақ қоғамның небір әлсіз тұстары білімсіздік пен бөлінушілікті пайдалана отырып, тұтастай жаулап алды. Қазақтың кезегі, үйрене отырып, сол қаруды өздеріне қарсы пайдалану еді. Бірақ, ғасырынан дара туған

Абайды кім түсінді? Сондықтан, Абайдың пессимизмге салынуының салдары да осында.

Біртұтас, толыққанды адамды қалыптастырудағы басты нәрсе, Абайдың пікірінше, жүрек (ар-ұждан, руханият). Осыған сәйкес, Абайдың алтыншы қара сөзі ерекше орын алады. Бұл қазақтың рухани кеңістігіндегі келісім тұжырымдамасының квинтэссенциясы. Алтыншы қара сөзінде Абай, адамдардың экономикалық жағдайының теңдігімен туындаған сыртқы, ресми келісімге қарағанда ішкі, моральдық келісім әлдеқайда маңызды, өнімді және адамгершілікті екенін басып көрсетті.

Сонымен, Абайдың әлеуметтік болмысы өзара байланысты екі қабаттан тұрады. Бір жағынан, антропологиялық қабат, адамның тәрбиесі мен оның өзгеруі болса, екінші жағынан, адамның тұлғалық шығармашылық бастамасының дамуына, адамдар арасындағы жаңа қарым-қатынастың қалыптасуына мүмкіндік беретін әлеуметтік шарттарды пайда болуы жөнінде. Осы ойы әл-Фарабидың әлеуметтік болмыс тұжырымдамасымен сәйкес келеді, адам өзін-өзі, өзінің әлемін жетілдіру арқылы қоғамды қалыптастырады. Абай қоғамының дамуында адамның рухани-адамгершілік қырларын алға тартады, ал қалған қоғамдық өмірдің салалары тек шарттар мен құрал ретінде түсіндіріледі.

Қорытынды

Қазақ дәстүрлі қоғамында келісім концептісі ежелгі кезеңдерде қалыптасқан. Оның онтологиялық тамыры Әлемнің шығу тегі туралы аңыздар мен мәдени кейіпкерлер туралы мифтерден және т.б. бастау алады. Сонымен қатар, келісім табиғаттың жалпы үйлесімділігі, адам мен табиғаттың бірлігі ретінде түсінілді. Демек, келісім концептісінің әлеуметтік-философиялық және этикалық аспектілері осыдан шыққан.

Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы келісім концептісі ерекше белгілерге, сипатқа ие болған. Ол бітімгерлік екі ұдайы бірлігін бейнелі-эмоциялық түрінде ұсынылды, яғни, рационалды-логикалық коннотациялардан қарағанда, экзистенциалдық-моральдық реңкінде болды. Келісім кеңейтілген ұғым немесе концепт, ол адамдардың қоғамдық өміріндегі ең жоғарғы игілік ретінде түсінілді.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі келісім концептісінің мазмұны келісімнің екі мәдени-тарихи түрінің екіншісі – стихиялы келісім, жылы келісімді көрсетеді. Бұл құрылыс сыртқы әсерден ғана емес, ішкі себептерден, жүректен шыққан мотивтер мен халықтық мәдени дәстүрінен туындайды.

Абай философиясында Күдайды таныған адам, ар-ұжданы бар адаммен теңдестіріледі, демек ұяты бар адам, ол иманы бар адам, иманы бар

адам, рухани бай адам, рухани бай адам міндетті түрде білім мен ғылымға жүгіне отырып, толық адамға айналады, ал толық адам мінсіз қоғамды құрады, мінсіз қоғам шынайы бақытқа жетеді деген тұжырымдаманы алға тартады. Мінсіз қоғамды құру шарттары бірлік пен келісім, ал бұл шарттардың орындалуы білімді қажет етеді. Қоғамдағы ең жоғарғы келісімнің формасы, рационалды келісім. Адами дамудың негізі – рухани келісім.

Библиография

- Абай. 1982. ‘Қара сөздері’. Алма-Ата, Жалын, 160 б.
- Асфендияров, С. 1993. ‘История Казахстана’. Алма-Ата, Қазақ университеті, 304 с.
- Барлыбаева, Г. 2018. ‘Философская этика казахов’, Под общ. ред. А.Х. Бижанова. Алматы, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 276 с.
- Бекмаханов, Е. 1957. ‘Присоединение Казахстана к России’. Алма-Ата, АН КазССР, 337 с.
- Бисенбаев, Ф. 2004. ‘Межрелигиозный диалог: условия возможности’. *Религия в политике и культуре современного Казахстана*. Астана, Елорда, 312 с.
- Зиманов, С. 2009. ‘Политический строй Казахстана в первой половине XIX века и Букеевское ханство’. Алматы, Арыс, 419 с.
- Каппелер, А. 2007. ‘Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.)’. *Ab Imperio*, № 2. сс. 17-58.
- Касымжанов, А. 2001. ‘Пространство и время великих традиций’. Алматы, Қазақ университеті, 301 с.
- Кодар, А. 1998. ‘Ұмытылу шеңберлері (өлеңдер, аудармалар, эссе)’. Алматы, Алтын ғасыр, I том, 243 с.
- ‘Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) XV–XIX ғасырлардағы қазақ философиясының тарихи сипаттамасы’. 2014. Монография. З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, II том, 304 б.
- ‘Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. 1993. Хрестоматия. Алматы, 254 б.
- Орынбеков, М. 2013. ‘Генезис религиозности в Казахстане’, 2-е изд., перераб. и доп. Алматы, ИФПР КН МОН РК, 204 с.
- Хасанов, М. & Каракозова, Ж. 2011. ‘Космос казахской культуры’, Издание третье, переработанное. Алматы, ТОО «Эверо», 66 с.

Transliteration

- Abai. 1982. ‘Qara sózderi’ [Words of Edification]. Alma-Ata, Jalyn, 160 s.
- Asfendiarov, S. 1993. ‘Istoriia Kazahstana’ [History of Kazakhstan]. Alma-Ata, Qazaq úniversiteti, 304 s.
- Barlybaeva, G. 2018. ‘Filosofskaiia etika kazahov’ [Philosophical Ethics of Kazakhs], Pod ob.red. A.H. Bijanova. Almaty, Institut’ filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK, 276 s.

Bekmahanov, E. 1957. 'Prisoedinenie Kazahstana k Rossii' [Accession of Kazakhstan to Russia]. Alma-Ata, AN KazSSR, 337 s.

Bısenbaev, F. 2004. 'Mejreligioznyı dialog: ýslovııa vozmojnosti' [Interreligious Dialogue: Conditions of Opportunity]. *Relıgıa v politıke ı kúltýre sovremennogo Kazahstana*. Astana, Elorda, 312 s.

Zımanov, S. 2009. 'Politicheskıı stroı Kazahstana v pervoıpolovıne XIX veka ı Býkeevskoe hanstvo' [The Political System of Kazakhstan in the First Half of the 19th Century and the Bukeev Khanate]. Almaty, Arys, 419 s.

Kappeler, A. 2007. 'Tsentr ı elıty perıferıı v Gabsbýrgskoı, Rossııskoı ı Osmanskoı imperııah (1700-1918 gg.)' [Center and Peripheral Elites in the Habsburg, Russian and Ottoman Empires (1700-1918)]. *Ab Imperio*, № 2. ss. 17-58.

Kasymjanov, A. 2001. 'Prostranstvo ı vremıa velıkh tradıtsıı' [Space and Time of Great Traditions]. Almaty, Qazaq únıversıtetı, 301 s.

Kodar, A. 1998. 'Umytylý sheńberleri (óleńder, aýdarmalar, esse)' [Circles of Oblivion (Poems, Translations, Essays)]. Almaty, Altyn ǵasyr, 243 s.

'Qazaq filosofııasy tarıhy (ejelgi dáýırden qazırgı zamanǵa deıın) XV–XIX ǵasyrlardaǵy qazaq filosofııasynıń tarıhı sıpattaması' [History of Kazakh philosophy (From Ancient Times to the Present) Historical characteristics of Kazakh philosophy in the XV-XIX centuries]. 2014. Monografııa. Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaksııasymen. Almaty, QR BGM GK Filosofııa, saıasattanıń jáne dıntanıń instıtúty, II tom, 304 b.

'Qazaq handyǵy dáýırindegi ádebıet. Hrestomatııa' [Literature of the Kazakh Khanate. Anthology]. 1993. Almaty, 254 b.

Orynbekov, M. 2013. 'Genezis religioznostı v Kazahstane' [Genesis of Religion in Kazakhstan], 2-e izd., pererab. idop. Almaty, IFPR KN MON RK, 204 s.

Hasanov, M. & Karakozova, J. 2011. 'Kosmos kazahskoı kúltýry' [Cosmos of Kazakh Culture], Izdanie trete, pererabotannoe. Almaty, TOO «Evero», 66 s.

Ержанова А.Ж., Мадалиева Ж.К.

Концепт согласия в ракурсе казахской философии: генезис и смысл

Статья посвящена концепту согласия в контексте развития казахской философии. Авторы показывают, что мировоззренческие принципы, составляющие стержень духовной культуры и национального менталитета казахского народа, имеют под собой нравственное основание, тем самым на основе применения историко-философского подхода ими подчеркивается, что концепт согласия формируется на этой основе и является главной опорой, скрепляющей единство общества. История показывает, что взаимное согласие, компромисс и диалог играли важную роль в жизни Великой степи. В статье анализируются труды философов Великой степи и раскрывается взаимосвязь нравственности и правовых отношений в этническом, духовном и социальном пространстве степи. Авторами, в частности, отмечается, что духовное наследие Абая представляет собой рационалистическое осмысление концепта согласия. В статье утверждается, что согласие является одной из высших форм проявления духовного мира человека.